

Неки проблеми историографског истраживања односа државе и верских заједница на југословенском простору

Историографска истраживања развоја југословенске државе и друштва годинама су заобилазила проблематику верских заједница, њиховог положаја, утицаја и деловања. Делом то је било последица идеолошког монизма, а делом опседнутости историографије политичким, дипломатским и војним феноменима. Али чак и таква оријентација чини готово непојмљивим како су се могле уопште објаснити поједине појаве у верски и национално сложенем југословенском друштву без анализе деловања појединих верских заједница. У тој области ниједна друштвена наука није показала толико индиферентности као историјска наука.

Поједини аутори дотицали су, додуше овлаш, извесне проблеме, али тек онолико колико је било неопходно за објашњење ширих друштвених појава (В. Чубриловић, С. Ђирковић, М. Екмечић, Б. Петрановић, М. Мирковић и др.) или за доказивање одређених политичких ставова. У сваком случају, придаван им је секундаран значај.

У доста оскудној литератури, посебно кад је у питању период после Другог светског рата, бројем се издвајају социолошка, правна, политиколошка и филозофска истраживања и разматрања, која по својој природи остају ограничена на одређене проблеме у теоријској, нормативној или квантитативној сфери (С. Врцан, Е. Ђимић, Н. Дуганџија, А. Фиаменго и др.) Међутим и у сфери посматрања других друштвених наука остају по страни православља и Српска православна црква, за разлику од католицизма или ислама. О православљу уопште постоји врло мало студија, зборника и текстова, али се недостатак убрзано на докнађује последњих година, углавном напорима нишког социолога религије др Драгољуба Б. Ђорђевића и посебно једне групе млађих теолога. По мишљењу др Ђорђевића, социологија религије носи велику кривицу због сиромашног фонда теоријских и емпиријских знања о православљу, али узрок томе он види у „шкртом доприносу” оних наука чији је првенствени задатак да осветле

друштвено-историјску и културну позадину православља, а то су историја, етнологија, културологија и др.¹

У целини се за историографска истраживања развоја Југославије може рећи да су била једносмерна. Историјска наука може да се похвали мањим прилозима о улози верских заједница само када су они у вези са одређеним проблемима, на пример око уједињења Југославије, борби око Конкордата, 27. марта, улоге црква у другом светском рату и сл. (М. Борковић, Б. Плигоријевић, Е. Реџић, Ф. Јелић - Бутић, Ђ. Петешкић...) Нешто већу пажњу привлачила је делатност Ватикана и Римокатоличке цркве на југословенском простору, о чему постоји неколико независних радова, међу којима треба поменути Виктора Новака, Симу Симића, Ивана Мужиха, Драгољуба Живојиновића и др. Поред њих, у последње време се појавио и један број млађих историчара који на нов начин третирају проблематику Католичке цркве (Н. Жутић, Љ. Димић, З. Матијевић, Р. Шербо итд.). Али и то је недовољно, јер ни у случају Католичке цркве још нема целовито остварење студије за дуже раздобље (стање донекле мења последња монографија Д. Живојиновића „Ватикан, Католичка црква и југословенска власт 1941-1958. године“).

Због недовољне заинтересованости, или због разлога који нису професионалне природе, за тематику историје верских заједница, посебно историје Српске православне цркве, десило се да су прве студије о томе изашле у иностранству и то у Великој Британији, из пера једног енглеског историчара и у Немачкој, из пера једног црквеног историчара, иначе емигранта др Ђоке Слијепчевића. Његова „Историја СПЦ I-III“ чекала је после објављивања више година да би се појавила и у Југославији. Празнину су донекле употпуњавали зборници текстова које је СПЦ објављивала приликом разних годишњица и радови који су излазили у црквеним часописима и штампи, посебно од Љ. Дурковића Јакшића, Ч. Драшковића, Б. Гардашевића, у новије време и Д. Перића.

Али колико је пре десетак и више година било тешко наћи некога ко се озбиљно интересовао за верски живот у Југославији, ван црквених кругова, толико би се данас тешко могао наћи неко ко би спорио да религија не представља значајан фактор у менталној и моралној клими земље. Готово универзална криза марксизма и лењинизма као псеудо-религије, створила је празнину, која се и спонтано и свесно попуњава елементима прошлости сваког народа посебно. Цркве су у прошлости биле толико дубоко зашле у културни и духовни живот народа на југословенском простору да је традиционалне вредности било немогуће размислити без цркве. Као последица општих кретања у друштву, дошло је до поплаве разних написа о православљу, СПЦ, Ватикану, Римокатоличкој цркви, исламу и Исламској верској заједници, који нису озбиљно научно фундирани и својом површношћу и неупућеношћу више штете него што користе.

Основни разлози за првобитно недовољно интересовање, а потом масовно публикување ненаучних текстова (поред политичких разлога), леже свакако у недостатку архивске грађе црквене провенијенције, али и у недовољном познавању основних особености појединих конфесија, као и у комплексности саме теме. Истраживачима је био доступан мали број извора и то углавном секундарних. Отварање документације верских заједница везано је за рокове од тридесет до педесет година, па и тада неизвесно. Због тога су се досадашња проучавања углавном сводила на анализу штампе, процесуалног материјала, законских аката и грађу државног порекла.

Архивска грађа државне провенијенције, посебно она која се односи на период после Другог светског рата, углавном је још несређена, а делом и недоступна. У не тако давној прошлости, поред неповерења на које је истраживач најлазио код црквених представника, приликом настојања да дође до архивског материјала, ништа мању подозривост нису испољавали ни они који су били задужени за бригу о грађи у државним архивима. Често, међутим, они ни сами нису били упознати са садржином фондова, услед стања у којима се грађа налазила. Готово да се могло говорити о табу-теми, вероватно због необавештености, актуелних политичких збивања, постојећег талог и предрасуда, недокретности историјских процеса или неких других разлога. Пошто је било потребно заштитити младу послератну државу, идеолошки монопол и због искључивости једнопартијске власти, знатан број важних докумената о активностима верских заједница, као и података о црквеним достојанственицима, налази се у архивима СУП-а и за сада је још недоступно истраживачима (неприступачне су до данас специјалне архиве СУП-а, судски списи, истражни материјали, заплењени корпус delicti, спољни послови, војска и њена обавештајна служба итд.). Такво стање грађе намеће истраживачу једини могућ приступ, а то је посматрање политике власти према цркви.

Поједини историчари су недостатак црквене грађе успешно надокнађивали посредним путем преко истраживања у страним архивима, што даје добре резултате када је у питању Римокатоличка црква, али што није од превелике помоћи у случају Српске православне цркве. Она, као аутокефална црква, није зависна од неког центра у иностранству, а осим тога, стране службе су после Другог светског рата показивале мање интересовања за њен положај у односу према држави, за разлику од Католичке цркве. Посебан проблем представља и чињеница да су се многа збивања везана за проблематику цркве била тајна, иза кулиса, у поверљивим разговорима, после којих нису остајали писмени трагови. Такође се дневници, личне белешке, сећања и сл., личности из црквених кругова налазе и у приватним рукама и тиме се те заоставштине унапред и за дуже време морају искључити из оквира посматрања. Ако се нешто од тога и појави, као у случају сећања партијарха Гаврила Дожића, постава се питање њихове аутентичности, будући да историчар нема могућност увида у оригиналан текст. Поједине непознанице такве врсте могу се покрити интервјуима са актерима збивања, али такве исказе треба потом третирати врло обазриво и користити их више као илустрацију него као доказ, с обзиром на протекло време које утиче на људско сећање и модификује судове о догађајима, личном учешћу у њима и сопственој важности.

На крају треба поменути и проблем идеолошке искључивости. Поједини догађаји и личности из црквених кругова (поменимо само Алојзија Степинца или Николаја Велимировића), третирани су десетинама година по једном моделу, у коме су егзистирали искључиво као негативци. Данас, када смо сведоци „повратка светог“, постоји тенденција да се, пре свега у црквеним круговима, они прикажу као свети људи. Истраживачи се, међутим, суочавају са много изнијансираном сликом о појединцима и процесима, чије представљање често изазива отпоре.

Поменуте тешкоће и истраживачке ограничености не смеју пак бити схваћене као непремостиве препреке приликом отварања једне од кључних тема за историју Југославије, јер ће тек њеном експликацијом многе дилеме наћи своје праве одговоре.

1

Православља између неба и земље, Градина, Ниш, 1991, стр. 5